

ARANY KRISZTINA
Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség

Aetas 40. évf. 2025. 3. szám, 16–29.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2025.3.16-29
www.aetas.hu

A késő középkori Velence állami pénzügyei*

ABSTRACT. *The Finances of the State of Venice in the Late Middle Ages.* A common and characteristic recurring element in medieval Venetian sources is data regarding financial transactions, incomes, revenues, and expenses. To interpret these, one requires a knowledge of the economic history of the Republic of Venice, especially the finances of the Venetian state, the origin of the majority of these sources, due to the fact that the state played a central role in controlling economic life. This paper outlines the finances of the medieval Venetian state, and discusses the newest research findings regarding the topic.

Keywords: *medieval Venice, state revenues, state expenditures, state debt, history of money*

„Az áruk úgy ömlenek ebbe a nemes városba, mint vizek a szökőkútba” – jegyezte meg Martino da Canal ófrancia népnyelven írt velencei krónikájában, amely 1267 és 1275 között íródott. A krónikás a mű bevezetőjében vissza-visszatért a város nyüzsgő üzleti életére, a kereskedelem jelentőségére, amelyet nem győzött hangsúlyozni.¹ Da Canal méltán volt büszke: Velence mind politikai, mind gazdasági és társadalmi szempontból valóban különleges és sikeres fejlődési utat járt be a korai középkortól a 17. századig, és ebben a velencei állam vitathatatlanul központi szerepet játszott.

A velencei állam területe és államberendezkedése a középkorban

Az Adriai-tenger kis mesterséges szigetein született velencei állam legkorábbi szárazföldi területei a tengerparti sávon elterülő, úgynevezett Dogado részét képezték, amelyet kilenc kerületre osztottak: Grado, Caorle, Torcello, Murano, Malamocco, Chioggia, Loreo, Cavarzere és Gambarare. A kerületek *podestàk* igazgatása alatt álltak. Velence „tengerentúli” területei, a *Stato da Mar* részét képező dalmát parti sáv és égei-tengeri kolóniák felett Velence által kinevezett megbízható helyi nemesek vagy velencei tisztviselők, kapitányok, *provveditorik* rendelkeztek általában.

A terjeszkedés utolsó, a 14–15. századot, valamint a 16. század első évtizedeit felölelő szakasza során Velence jelentős szárazföldi hódításai révén pedig létrejött a *Stato da Tera* vagy *Terraferma*, amely az észak-italiai szárazföldi területeket foglalta magában.² A velencei

* A tanulmány a Horvát Tudományos Akadémia HRZZ-IP-2022-10-5130 számú, *Sources for Croatian History – Research, Critical Editing, Analysis* című kutatási projektje keretében készült. Velence állami pénzügyeire lásd: Knapton: *La finanza pubblica*, i. m.; Scott: *The Economic Policies of the Regional City-States of Renaissance Italy*, i. m.

¹ Martin da Canal, 273. Da Canalról lásd: Limentani: *Canal, Martino*, i. m.; Szovák: *A történetírás határán*, 80. A tanulmányban szereplő forrásidézeteket saját fordításomban közlöm.

² Összefoglalóan lásd: Knapton: *Venice and the Terraferma*, i. m.

állam így városállamból nagy kiterjedésű területi állammá vált a késő-középkorban.³ A szárazföldi területek gazdasági jelentősége a földművelés és állattenyésztés, valamint az állam élelemellátása szempontjából volt kiemelkedő. Velence kora középkori gazdasága a sópárláson és a halászaton alapult, a folyamatosan növekedő város azonban az élelmiszerellátását nem tudta belső forrásokból biztosítani. Az isztriai és dalmáciai tengerparti sáv szintén a só- és fakitermelés forrása volt, nem beszélve még a 15. században is jelentős mértékű szláv rabszolga kereskedelemről. Az égei-tengeri velencei fennhatóság alatt lévő területek, Ciprus, illetve a konstantinápolyi velencei kolónia lehetőséget nyújtottak Velence számára a muszlim kereskedőkkel történő közvetlen kapcsolatfelvételre is, megalapozva a velencei állam szerepét a levantei kereskedelemben.

Velence számára a folyamatosan távoluló, sokszínű földrajzi-gazdasági tér fenntartása és hatékony igazgatása különleges politikai, jogi és gazdasági irányítást és szerkezetet tett szükségessé.⁴ A meghódított területek velencei igazgatásának jogi alapját az úgynevezett meghódolási egyezmények (*patti di dedizione*), illetve az ezek alapján a terület számára kibocsátott velencei statútumok alkották.⁵ A velencei állam a különböző városi (Verona, Vicenza, Padova, Treviso stb.), illetve rurális, feudális világi, illetve egyházi földesúri eredetű területi egységeit eltérő jogrend alapján igazgatta.⁶ A velenceiek viszonya az államuk fennhatósága alá került itáliai szárazföldi területekhez az ifjabb Marin Sanudo kevésbé ismert, 1483-ban egy hivatali út során írt *Itinerárium*ában jelenik meg érzékletesen. Az út során a velencei tisztviselők a vitás esetekben mintegy fellebbviteli jogorvoslatot biztosítottak igény esetén a velencei állam alattvalóinak, őket kísérte a fiatal Sanudo, aki feljegyzéseket készített a küldöttség által felkeresett fontosabb települések történetéről, velencei uralom alá kerülésükről.⁷ Az út során az alávetett területek több társadalmi csoportjával is találkozott, ezekről feljegyzést készített. Többek között a shakespeare-i dráma szereplőjeként világirodalmi ismertségre szert tett zsidó üzletemberek is megjelennek az *Itinerárium*ban, róluk Sanudo a Mestre városára vonatkozó feljegyzésében írta le, hogy kizárólag a Velencei Köztársaság által uralt *Terraferma*n üzletheltek. A tengeri köztársaságban csupán a velencei üzletemberek érdeklődésén kívül eső, kis nyereségű pénzügyletek bonyolításában vehettek részt.⁸

Velence város jogrendje a velencei szokásjog, a római jog és a kánonjog sajátos keveréke volt, ez utóbbi főként a házassági és az örökösödési jog esetében jelent meg erőteljesen. A városállam statútumai és nem utolsósorban a nemzetközi megállapodások jogi tartalma, az úgynevezett tengeri jog is beépült a velencei jogba, főként a velencei jogrendben hangsúlyosan jelen lévő kereskedelmi jogi rendelkezések kapcsán.⁹

Az önálló állam kialakulásának kezdete a korai középkorra tehető, a külső partnerekkel szemben önállóan fellépő Velence már 840-re datálható, amikor a Karoling Birodalommal kötött egyezséget keresztény rabszolgák kereskedelme ügyében. Az önkormányzat kialakítá-

³ A területi állam fogalmának meghatározása összetett, Velencével kapcsolatban lásd Vicenza integrálását a velencei államba. Grubb: *Firstborn of Venice: Vicenza*, Part 1. Creating the Territorial State. 3–13.

⁴ Varanini: *La Terraferma veneta del Quattrocento*, 19–26.

⁵ Varanini: *La Terraferma veneta del Quattrocento*, 27.

⁶ *Itinerario di Marin Sanuto*, i. m.; Bianchi: *Comuni e città*, 134–135.; Szovák: *A történetírás határán*, 27–28.

⁷ Toffolo: *Constructing a Mainland State in Literature*, 191–241.

⁸ *Itinerario di Marin Sanuto*, 117. Lásd még Mueller: *Jewish moneylanders of Trecento Venice*, 203.

⁹ Stern: *Politics and Law in Renaissance Florence and Venice*, 210.; Jude de Larivière: *The "public" and the "private" in sixteenth-century Venice*, 78–79.

sának jelentős lépéseként a 11. század során a bizánci helytartóból már korábban „herceggé” vált dózse megválasztása a Rialto sziget polgárainak joga lett.¹⁰ A *Commune Veneciarum*, azaz a velencei önálló államszervezet kezdete 1141-re tehető, amikor létrehozták az első városi tanácsot. A folyamat 1297-ben a Nagy Tanács lezárásával (*Serrata del Gran Consiglio*), azaz a Nagy Tanács tanácsosi tagságának a velencei patrícus családok körében való öröklődővé tételével és az alacsonyabb rangú polgároknak a tanácsból és a városi magisztrátusokból történt kizárásával létrejövő zárt, arisztokratikus köztársasági városvezetés megteremtésével fejeződött be.¹¹ Az átalakulás nem volt zökkenőmentes, a 14. század során több mozgalom is indult a városállamon belül ennek eltörlésére. 1343 után az úgynevezett *Aranykönyv*-ben vezették a városi tisztségekre választható családokat, ezt a könyvet a 16. század elején lezárták.¹² Az öröklés útján betölthető fontos állami hivataloknak köszönhetően Velence zárt és kis létszámú vezető réteg irányítása alá került. Összességében Velence arisztokratikus kereskedő köztársaságként jellemezhető, amelynek vezető patrícus rétege saját kereskedelmi érdekeinek megfelelően irányította az állam gazdasági életét is, a közérdek és magánérdek ilyen értelemben összefonódott.

Velence, Genova és Firenze gazdasági stratégiája: hasonlóságok és különbségek

Velence esetében az állam gazdasági stratégiájának központi eleme egyértelműen a városállam területére vonzott távolsági kereskedelmi árucserre feltételeinek kialakítása és biztosítása volt. A város távolsági kereskedelme számára jelentős konkurenciát jelentett Genova és esetenként Firenze is, Genova a levantei kereskedelmi tevékenysége és kereskedő kolóniai miatt, Firenze pedig elsősorban tőkeerős kereskedőinek a nyugat-európai kereskedelmi központokban lévő érdekeltségeinek köszönhetően. Genova és Velence között számos hasonlóság érzékelhető.¹³ Nem véletlen, hogy a két állam rendszeresen konfliktusba került egymással, elég csupán az 1378 és 1381 között zajló chioggiai háborúra utalni, amelynek súlyos pénzügyi következményei Velencét is belső reformokra kényszerítették.¹⁴ Genova különlegessége a barcelonai mintára 1407-ben felállított állami bank, a Casa di San Giorgio (*Officium Comperarum et Bancorum Sancti Georgii*) volt.¹⁵ Feladata nemcsak az állami közkölcsonök kezelése volt, fogadta és kezelte magánszemélyek letéteit és befektetéseit is, mely téren sikeresen alkalmazta a korszakban ismert fejlett pénzügyi és banki technikákat (devalváció stb).¹⁶ Velence más utat választott, bár több pénzügyi válságidőszakkal is meg kellett küzdenie, csupán a 16. század második felében jelentkező jelentős gazdasági stagnálás következtében, 1587-ben hozta létre állami bankját, a Rialto Bankot, de annak tevékenysége a genovai San Giorgio portfóliójához képest kezdetben korlátozott volt.

Ugyanakkor jelentős különbségek fedezhetők fel a két itáliai gazdasági nagyhatalom: Firenze és Velence stratégiája között. Firenze nem törekedett arra, hogy a saját területén

¹⁰ Lane: *Venice, a Maritime Republic*, 89–92.

¹¹ Lane: *Venice, a Maritime Republic*, 114.; Bárándy: *Velence fénykora*, i. m.

¹² Szovák: *A történetírás határán*, 9.

¹³ Ortalli: *Venezia-Genova*, 9–28.

¹⁴ Caferro: *Warfare and Economy in Renaissance Italy*, 167–209.

¹⁵ A bank fennmaradt levéltárának bemutatását lásd: Felloni: *L'archivio della Casa di San Giorgio*, 451–459.; Felloni: *Il Banco di San Giorgio*, 561–468.; Felloni: *Ricchezza privata, credito e banche*, 295–318.

¹⁶ Lásd a genovai monetáris politikára és devalvációra: Kenyeres: *A fiskális-katonai állam kezdete*, 779–780.

összpontosítsa a távolsági kereskedelmi árucserét, éppen ellenkezőleg, a firenzei kereskedők intenzív jelentléte jellemezte a nagyobb európai üzleti központokat.¹⁷ Emellett a firenzei kormányzat a városállam gazdasági életében sem jelent meg olyan központi szabályzó tényezőként, mint azt a velencei állam tette, valamint nem korlátozta a velenceihez hasonló mértékben azoknak a polgároknak a körét, akik a távolsági kereskedelemben érdemben részt vehettek.

Ezzel szemben a keleti és európai árucserében szerzett központi pozícióját megőrizni kívánó velencei államirányítás szerepe kezdettől fogva markáns volt a távolsági kereskedelemben. Velence gazdasága eleinte az Adriai tengerpart városaira összpontosított, hódító törekvései pedig elsősorban Isztria és Dalmácia tengerparti városait célozták meg. Kereskedelmi törekvéseinek jelentős célpontja a Bizánci Birodalom lett, melynek területén 1082-től kezdve polgárai már korlátlan kereskedelmi jogokat élveztek, ami jelentős nyitásként értékelhető a levantei áruk irányába. Ezt a későbbiekben tudatosan erősítették meg a keresztes hadjáratok által nyújtott lehetőségek kihasználásával. Ennek következtében Velence viszonya Bizánc uralkodóival főként a 12. század második felében megromlott.¹⁸ A kialakuló kereskedelmi kapcsolati rendszer, valamint a velencei polgárok különleges jogállása a fontosabb levantei kereskedelmi központokban lehetőséget biztosítottak Velence levantei hegemoniájának kialakítására.

A velencei állam pénzügyei: pénzverés, állami kiadások és bevételek

A modern állam fontos feladata a gazdaság működésének fenntartása, szabályozása és az ehhez szükséges infrastruktúra fenntartása. Ehhez szükséges az állami kiadások fedezése, az erre szolgáló állami bevételek folyamatos biztosítása, azok lehetőség szerint optimális felhasználása, valamint olyan állami szabályozórendszer kialakítása, amely képes a változó gazdasági környezetre időben és hatékonyan reagálni. A középkori Velence esetében is megfigyelhetők ennek egyes elemei, bár a pénzügyigazgatás szerkezete középkori jellemzőket mutat.

Az állam pénzügyi irányításának decentralizáltsága a fokozatosan kiépülő állam köztársasági berendezkedésének köszönhető. Nem állt fel központi pénzügyigazgatási hivatal, a különböző állami feladatok kezelésére létrejött hatóságok látták el az adott feladatokkal együtt járó pénzügyigazgatási munkát is, feladatköreik között sok volt az átfedés. A legkorábbi pénzügyi hatóság a *Camera del Comun* volt, amelynek kamarásai látták el a kiépülő velencei állam ingatlanvagyonával kapcsolatos feladatokat. A vámok és a *fondacók* tevékenysége a *Visdomininak* nevezett hivatali testület feladata volt, a kényszerkölcsönöket 1353-tól az *Ufficiali agli Imprestiti* hivatalnokai kezelték, míg az ingatlanügyletek a kamarások mellett az *Avogadori del Comun*, a hagyatékokkal kapcsolatos pénzügyi feladatok pedig a *Procuratori di San Marco* hatáskörébe tartoztak. Az állami hitelekkel kapcsolatos feladatokat a nagy likviditással rendelkező sóhivatalra (*Ufficio del Sale, salineri*), gabonahivatalra (*Ufficio del Frumento*) és az Arzenál vezetőire bízta. A *Dogado* területén a helyi bevételek beszedése a kinevezett rektorok feladata volt, ugyanakkor a meghódított területek lakossága mentesült a kényszerkölcsönök fizetése alól.

A kereskedelmi és hitelezési tevékenység elengedhetetlen feltétele volt a pénzverés. A velencei monetáris rendszeren belül a 13. századig az ezüst alapú vert pénzek voltak használatban, de az állam területén forgalomban voltak mantovai, bizánci stb. pénzek is. A pénzügyi

¹⁷ Spufford: *From Venice to London*, i. m.

¹⁸ Madden: *Venice and Constantinople*, 166–85.

rendszer egyik alapja a legértékállóbb, a távolsági kereskedelemben is használt ezüsttartalmú *grosso* volt, váltópénzei a dénár és a *soldo*. Emellett a 13. századtól bevezették a *libra di grossit*, amely 240 dénárt ért, majd a belső piaci igény és a pénzügyi válság nyomán bevezették a *piccolit* (*parvi*) is, melynek értéke azonban a 13. század második felétől fokozatosan romlott. A banki pénzügyi műveletek, az állami hitelek kamatainak visszafizetése és a pénzügyi rendszer stabilitásának megőrzése céljából 1282 után Velence számítási pénzként bevezette a *lira di grossit* és a *lira di piccolit*, melyek használatkor a tényleges kifizetésnek *parvi*-ban kellett megtörténnie. Ugyanígy használatba került a *libra ad grossos*, amely 9 *grossit* és 5 *parvit* ért, de nem azonos a jóval értékesebb *libra grossorum*-mal, amelynek értéke 240 *grossi* volt.¹⁹ A pénzverés szintén költséges állami feladat volt, a pénzverde működése azonban egyes időszakokban szünetelt, általában a szükséges nemesfémek beszerzésének költségei és nehézkessége folytán. Az 1284-ben firenzei mintára bevezetett arany dukát megjelenésével a pénzügyi rendszer bimetallikussá vált.²⁰ A dukát értékének megőrzésére törekedtek, melynek aranytartalmát 1317 után a pénzverde csupán minimálisan csökkenthette, és szintén firenzei mintára (*fiorino a suggello*) bezsákolták (*ducati bollati*), államilag biztosítva a pénz értékének megőrzését. Ezekkel az igazolt súlyú dukátokat tartalmazó zsákokkal fizettek nagy tranzakciók esetén.

Az állami kiadások sorában a velencei kormányzat által felállított úgynevezett *muda*, azaz velencei állami kereskedelmi-hadi flotta előkelő helyen szerepelt. A *muda* szó etimológiája vitatott, a legelfogadottabb magyarázat az arab '*mudda*': „időszak” szóból vezeti le, amely az Alexandriába és más levantei kereskedelmi központokba induló velencei flották alexandriai kikötésének rövid, a velencei szenátus által meghatározott időhosszára vonatkozott, amelynek során az üzletkötések zajlottak.²¹

Marino Sanuto így ír erről 1514 februárjában: „Mivel a gályák váratlanul megérkeztek híradás nélkül 17 nap *muda* után, ami nagyon kevés, nem úgy mentek a dolgok, mint a régi utakon, nagyon rövid ez a *muda*, és aztán az üzletkötési időszakban a kis zsákokkal nagy veszteséget csinálnak. Ha hosszú lenne a *muda*, megrakodnának, mert, míg híre megy az 8-10 nap és fűszerek, egyéb áruk szállítására sok idő kell. Ha lett volna egy hónap *muda*, akkor a gályákat meg tudták volna rakni [áruval].”²²

Az állami szerepvállalás célja volt biztosítani a levantei áruknak a városállam területére történő beáramlását. Az állami *mudák* szervezéséről és lebonyolításáról a narratív forrásokon kívül számos történeti forrás beszél. Ezek közül kifejezetten érdekesek az 1418–1419 időszakból fennmaradt rakománylisták, amelyek a *Procuratori di San Marcónak* nevezett tisztségviselők Velencei Állami Levéltárban őrzött anyagában maradtak fenn.²³ Az Alexandriába induló nyári *muda* legkorábban augusztus közepén vágott neki a tengeri útnak (ugyanis a későbbi indulás jelentős kockázatokkal járt), és október elején érkezett Alexandriába.²⁴ Alexandria mellett Rodosz, Kréta, Ciprus kikötőibe is hajóztak velencei gályák. A beérkező levantei árukat aztán részben a tél végi *mudák* Flandriába és Aigues-Mortes-ba szállították, részben pedig Velencében, a szintén állami irányítás alatt álló *fondacók* területén értékesítették.

¹⁹ Lane–Mueller: *Money and Banking*, 124–126.

²⁰ Lane–Mueller: *Money and Banking*, 178.

²¹ Lane: *Venice, a Maritime Republic*, 141–143.

²² Sanuto, 825.

²³ Morche: *The Dolphin Connection*, 555–570.

²⁴ Doumerc: *La crise structurelle de la marine vénitienne*, 605–623.; Christ: *Trading Conflicts: Venetian Merchants and Mameluk Officials*, 88–91.

Az állami tulajdonban lévő katonai és a részben magán-, részben állami tulajdonú kereskedelmi flotta és a *mudák* 13. század végére tehető megszervezése nagyban fellendítette a város távolsági kereskedelmi forgalmát. A flotta működtetése vegyes üzleti szerkezetben valósult meg. A velencei hajógyár, az Arzenál az állam tulajdona volt, ugyanakkor a hajóépítés és a gályákra szánt fegyverek gyártása magánkézben volt.²⁵

Bár a flottával kapcsolatos állami költségek magasak voltak, az jelentős közvetlen állami bevételt is hozott Velencének, tekintettel arra, hogy a *Savi agli ordini* velencei hivatal tisztviselői minden évben árverésre bocsátották az állami tulajdonban lévő gályákat a *muda* időszakára. Az árverésen győztes tulajdonosok (*patroni*) a gálya „üzemeltetésének” jogát nyerték el, majd befektetők számára meghirdették a hajókapacitást, esetleg megbízást adtak korlátozott felelősségű szerződés (*colleganza*) keretében más, a hajóval utazó kereskedőknek árujuk szállítására és értékesítésére.²⁶

A részben a flotta által bonyolított távolsági kereskedelem további jelentős állami bevételeket generált, melyek elsősorban az állam területén zajló árucserét terhelő állami adók formájában jelentkeztek. A már idézett Martino da Canal, aki többször is hangsúlyozta Velence gazdasági jelentőségét, krónikája elején így ír a kereskedelem működéséről: „Mindenhonnan jönnek áruk és kereskedők, akik úgy vásárolnak árukat, ahogy csak akarnak, és tovább szállítatják azokat az országukba.”²⁷ Az általa festett kép annyiban valóban igaz, hogy a korabeli távolsági kereskedelem által továbbított áruk és idegen kereskedők is folyamatosan jelen voltak a lagúnák városában, azonban, mint azt a normatív források mutatják, a kereskedelem szabadsága ekkorra már erős korlátok közé szorult.²⁸ Az árucseré nagyrészt nem a champagne-i vásárokhöz hasonló üzleti környezetben bonyolódott, olyannyira nem, hogy Gino Luzzatto egy tanulmányában joggal tette fel a kérdést: „Voltak egyáltalán vásárok Velencében?”²⁹ A válasz nemleges, a hagyományos nyugat-európai vásároknál sokkal szabályozottabb módon, az állam által ellenőrzött lerakatokban bonyolították le a kereskedelmi ügyleteket, amelyekben a külföldi kereskedők partnerei mindig kereskedési joggal rendelkező velencei polgárok voltak.

A *fondaco* vagy *fontechi* szerepe hasonló volt a közép-európai és délnémet városi lerakatok által betöltött funkcióhoz, amennyiben az árumegállító jog volt az alapja. Ugyanakkor szigorú központi ellenőrzést gyakoroltak felette a városállam tisztviselői, akik a német kereskedők velencei tartózkodását a *fondaco* területére korlátozták, áruik értékesítésére pedig felügyelt árverést szerveztek velencei közvetítők segítségével.³⁰ Maga a *fondaco* szó a *'funduq'* arab szóból származik, és egyszerre jelentett fogadót, kereskedelmi raktárt és üzlethelységet.³¹ A város szívében, a Canal Grande partján a Rialto híd közelében épült meg a német kereskedők számára a Fondaco dei Tedeschi, amelynek első említése 1228-ból származik. Ezt követte jóval később, 1621-ben a Fondaco dei Turchi, ami szintén a Canal Grande egyik palotájában kezdte meg működését.³² Az árveréseken az árukra potenciálisan licitáló velencei patríciusréteg nem volt népes, a 16. század közepén 7500 főt számlált, Velence város

²⁵ Lane: *Venetian Merchant Galleys*, 183–184.

²⁶ Luzzatto: *La commenda*, 59–79.; Lane–Mueller: *Money and Banking*, 628.; Merelo Guervós – Molinari: *An analysis of colleganza contracts*, 1–13.

²⁷ Martin da Canal, 273.

²⁸ Martin da Canal, 273.

²⁹ Luzzatto: *Vi furono fiere*, 201–209.

³⁰ Israel: *Brokers as German-Italian Cultural Mediators*, 95–117.

³¹ Hoffmann: *The Fondaco Dei Tedeschi*, 244–252.

³² Lane: *Venice, a Maritime Republic*, 300.; Schulz: *Early Plans*, 149–59.

népességének mintegy 4,5%-át tette ki, így a kereskedelmi tevékenység lehetősége csak kevesek számára volt adott.³³ A velencei állam a távolsági kereskedelem szereplői közül a kereskedelmi közvetítő szerepét monopolizálta, ennek érdekében formálta kül- és belpolitikáját, valamint állami berendezkedését is.³⁴

Az Adriai-tenger partvidéke ellenőrzésének igénye, a keleti Mediterráneumban folytatott koloniális politika, az egyszerre kereskedelmi, de szükség esetén hadi célra is bevethető állami flotta fenntartása és fejlesztése, valamint az észak-itáliai szárazföldi terjeszkedés ennek feltételeit igyekezett megteremteni, majd fenntartani.

A késő középkori itáliai kereskedelem esetében mindenképpen fontos hangsúlyozni, hogy a kor kereskedői, illetve újabb szakirodalmi kifejezéssel élve üzletemberei nem tisztán kereskedelemmel foglalkoztak, hanem kereskedelmi hitelezéssel, az áruk biztosításával, illetve akár gyártással is. Velence esetében a hadászati és kereskedelmi tevékenységhez szükséges fegyvergyártás és az egyébként állami tulajdonban lévő hajógyárakban történő hajógyártás volt jellemzően jó befektetési lehetőség. Más régiókban, mint például Firenzében inkább félkész termékek, főként textíliák további feldolgozása volt jellemző.

A kereskedelemmel kapcsolatos állami feladatok pénzügyi hátterét az abból származó velencei állami bevételek biztosították. Ezeket a bevételeket elsősorban különböző direkt adók, a lehetőség szerint állami beavatkozással jelentős szinten tartott távolsági kereskedelmi forgalom után beszedett vám- és illetékbevételek, valamint az állam részére nyújtott magán-, kényszer-, majd közkölcsonök (*Monte*) formájában beszedett jövedelmek alkották. Az elmúlt évtizedek gazdaságtörténeti kutatásai nagy figyelmet fordítottak a modern fiskális állam (*fiscal state*) létrejöttének feltételeire és folyamatára, a különböző fejlődési modellek feltárására. Nem véletlen, hogy az Itáliára vonatkozó kutatások Velencét általában önállóan tárgyalják, amit mind a bevételek struktúrája, mind az éves bevétel volumene indokol, hiszen 1432-ben 1 millió dukát, míg a 15. század második felében már 1,15 millió dukát a folyt be az államkasszába,³⁵ amivel a város a korabeli Európában igen előkelő helyen állt.³⁶

Az adózás előkészítésének első lépése az adókötelesek összeírása volt: 1316-ban felülvizsgálták a megelőző huszonöt évben polgárjogot kapott családfeleket, és újból összeírták őket (*estimo*): ennek alapján állapították meg az államnak fizetendő adók és kényszerkölcsonök összegét. Az *estimo* nem a bevételeket mérte fel, hanem a családfele összvagyonát. Ennek 1%-a értékében kötelezte őt az állam kényszerkölcson nyújtására.³⁷

A velencei egyenes adók közül kiemelendő az ingatlanvagyonból származó jövedelmekre kivetett *decima*, amelyet 1463-ban vezettek be, és amely korábban egyházi adóként létezett.³⁸ Adókötelesek voltak a tengeri köztársaság és a *Terraferma* területén élő magánsze-

³³ Pezzolo: *Il sistema fisco-finanziario nella Repubblica veneta*, i. m.

³⁴ A város gazdasági életének főszereplőit a kézművestől és hajóstól a kereskedőkön át a pénzváltóig az alábbiakban sorolta fel da Canale művében: „Ebben a szép városban [...] találsz idős embereket és középkorú férfiakat, és rengeteg hajadont, akik sok dicséretet kapnak illendő viselkedésükért; és kereskedőket, akik eladnak és vásárolnak, és pénzváltókat, és minden mesterséget űző polgárokat, és mindenféle származású tengerészeket, és hajókat, hogy minden helyre eljuttassák őket, és gályákat, hogy ellenségeiket tönkretegyék....” Martin da Canal, 273.

³⁵ Hocquet: *Venice*, 384.

³⁶ Lásd összehasonlításként a 16. század első felében egyes államok éves jövedelmét dukátban megadva: Kenyeres: *A fiskális-katonai állam kezdete*, 769.

³⁷ Mueller: *The Venetian Money Market*, 500.

³⁸ Judde de Larivière: *La decima vénitienne*, 495–509.; Pezzolo: *La costituzione fiscale dello stato veneziano*, 115.

mélyek, ott működő testületek, még az egyházi személyek és testületek is.³⁹ A *decimát* évente több alkalommal is kivetették, 1463–1479 között negyven alkalommal szedték be, ami alkalmanként 70–80 ezer dukát bevételt jelentett az államnak.⁴⁰

Az *estimo* vagyoni kataszter helyett 1514-ben ún. *redesima*-jegyzékeket vettek fel a hivatalnokok, melyekben nyilvántartották az adóköteles háztartások, köztük magánszemélyek és testületek adóköteles vagyonára vonatkozó adatokat.⁴¹ Ebből az időszakból maradt fenn Marino Sanudo adóbevallása is. A bevallás részletes elemzése azt igazolja, hogy Sanudo adózás előtti vagyona és bevételei a fizetésén kívül különböző ingatlan tulajdonrészekből, illetve egyéb bevételekből származtak. Az ingatlanokat rokonaival osztatlan közös tulajdonban (*fraterna*) birtokolta.⁴² A *Terraferma* lakosságára más, szintén az ingatlantulajdont adózató adófajtát vetett ki az állam, de az nem bizonyult túl sikeresnek, ugyanis jelentős feszültséget okozott egyrészt a helyi birtokkal rendelkező polgárok, másrészt a régióban szintén földtulajdont szerzett velencei patríciusok között, mert utóbbiakat felmentették annak fizetése alól.⁴³

A közvetett adófajták közül a távolsági kereskedelemről származó állami jövedelmek szintén jelentősek voltak. A vámokat illetően különbséget tettek a velencei és az idegen adóalanyok között; ez utóbbiak körébe tartoztak, eltérő mértékben, a meghódított területek lakosai is. Ennek megfelelően az idegeneknek a szárazföldön szállított árukra 2,5%, a tengeren szállított termékekre magas, 20% vámot kellett fizetniük, míg a velencei polgárok általában az áru értékének 1,25 %-át fizették be vám címén az államkasszába. Esetenként az állam a megnövekedett likviditási szükségletei kielégítésére az export-import vámot ideiglenesen meg is emelhetette, még saját polgárai számára is. Az idegeneknek ezenfelül természetesen még több jogcímen kellett illetéket fizetniük, a kikötő használata, az áruk kirakodása stb. mind ezek hatálya alá esett. A késő középkorban már a *fondacóban* dolgozó helyi árubrőke-rek munkájáért is közvetítési illeték járt (*dazio di messetteria*) az áru 0,25%-a értékében.⁴⁴ A kereskedelem mellett fokozatosan megjelentek a bizonyos termékek (só, olaj, bor, sajtok) fogyasztását terhelő illetékek is. A sóhivatal a sómonopóliumnak köszönhetően 1464-ben 165 000 dukát bevételre tett szert, ami a teljes éves állami jövedelem 15%-át tette ki. Ez az összeg egy évszázaddal később 225 000 dukátra nőtt, és Velence egyik legjelentősebb adóbevételét jelentette.⁴⁵ A helyi mészárosok még „iparúzési” adót is fizettek az államnak. Ezeknek a bevételeknek a beszédési jogát azonban idővel általában bérbe adták velencei polgároknak. Emellett az állam szedett egyéb kisebb illetékeket is, például 5% örökösödési illetéket, illetve közjegyzői illetéket.

Velencében a középkorban megjelenő államkölcsönből származó bevételek fedezték az állam kiadásának legnagyobb részét képező hadi költségeket, tekintettel arra, hogy az általában rendkívüli helyzetnek tekinthető hadi helyzet a 11. századtól kezdve szinte állandósult, a bizánci állammal, majd utódaival, Genovával, a magyar királlyal, később a terjeszkedő oszmán állammal vívott háborúk és nem utolsósorban a tengeri kalózok ellen indított expedí-

³⁹ Lane: *Venice, a Maritime Republic*, 238.

⁴⁰ Hocquet: *Venice*, 398.

⁴¹ Ferguson: *The Tax Return (1515) of Marin Sanudo*, 140.

⁴² A bevallás átírása és angol fordítása: Ferguson: *The Tax Return (1515) of Marin Sanudo*, 148–151.

⁴³ Hocquet: *Venice*, 401.

⁴⁴ Mueller: *The Venetian Money Market*, 267.

⁴⁵ Hocquet: *Venice*, 394.

ciók révén.⁴⁶ Az állami költségek egy állandó tétele az Arzenál volt, amelyre évente 100 000 dukátot fordítottak. Emellett a tengeri és szárazföldi területek megtartása is állandó készenlétet tett szükségessé, a zsoldosok kifizetése még békeévekben is évi 170 000 dukátra rúgott, míg a *Terraferma* erősségeiben állomásozó állandó csapatok fenntartása 90 000 dukátot emésztett fel.⁴⁷ Hadi kifizetésnek tekinthető a kényszer-, később államkölcsonök kamatainak kifizetése is, amely a kiadások szintén jelentős tételét jelentette. Összességében az 1470-es években az éves hadi költségek mintegy 1–1,2 millió dukátra tehetők.⁴⁸ Ugyanakkor a kutatások azt is igazolták, hogy a velencei állam a hatalmas hadi költségek egy jó részét, mivel azokat az állam területén költötték el, modern gazdasági fogalommal élve újraosztotta (redisztribúció) a velencei társadalom különböző rétegeinek, közmunkákra kifizetett munkabérek, állami rendelések, hadi építkezések stb. formájában.⁴⁹ Az állam természetesen egyéb ki- sebb, de nem elhanyagolható állami kiadások fedezését is biztosította, ezek közé tartozott nemcsak az „állami alkalmazottak” javadalmazása, de az állami reprezentációs költségek, a diplomáciai tevékenységet terhelő kiadások is. Összességében elmondható, hogy Velence pénzügyi nehézségei állandósultak a 14–15. század folyamán.⁵⁰

Ahogy Genova és Firenze esetében, Velencében is korán megjelent az állam hitelezésének szükségessége. Ám Velencében a genovai San Giorgio bank mintájára a Rialto bank létrehozására csupán a 16. század második felében került sor.⁵¹ Korábban különböző állami hivatalok láttak el egy-egy részfeladatot, különösen a Söhivatal (*Ufficio del Sale*), amely a Velencében működő magánbankokkal állt kapcsolatban, és vett fel kölcsönöket szükség esetén az állam nevében.

Az államadósságot a 14. században rövid ideig a *Camera del Frumento* városi hatóság is kezelte, feladata szintén a magánkölcsonök felhajtása volt az állam számára. Ez volt a *debito fluttuante*, az általában rövid futamidejű, változó hozamot hozó államkölcson, amelyet magánszemélyek nyújtottak az államnak önkéntes/üzleti alapon, és amelynek köszönhetően a velencei állam számára elkerülhetővé vált a kényszerkölcsonök rendszeres kivetése.

A kamara egyúttal pénzügyi letéteket is fogadott, nemcsak velencei polgároktól, de előzetes állami engedéllyel idegenektől is. A kamat fizetése mellett biztosították a letétbe helyezett pénzügyi eszközök érinthetetlenségét, más szóval mentességét a lefoglalás, elkobzás minden formája alól. A kamara működése a Velence pénzügyi története szempontjából fordulópontként tekinthető chioggiai háború (1378–1381) után a kutatók szerint fokozatosan jelentéktelenné vált.⁵² A 15. században magánbankárok vették át az állam hitelezésének feladatát. Velence szerepének jelentősége abban rejlett, hogy a területén áthaladó nagy mennyiségű nemesfémvel kapcsolatos ügyletek a pénzpiaci szereplőket is a városba vonzották. A pénzváltás és egyéb banki tevékenységek, például a váltólevél-piac kiemelkedő szereplői

⁴⁶ Velence és Magyarország középkori kapcsolataira lásd: Jászay: *Velence és Magyarország*, i. m.; a velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatokra: Teke: *Velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok*, i. m.; Sanudo naplóinak magyar vonatkozásairól újabban: Szovák: *A történetírás határán*, i. m.

⁴⁷ Hocquet: *Venice*, 384.

⁴⁸ Hocquet: *Venice*, 384.

⁴⁹ Felloni: *Ricchezza privata, credito e banche*, 299.

⁵⁰ Mueller: *The Venetian Money Market*, i. m.

⁵¹ Lane: *Venice, a Maritime Republic*, 329.

⁵² Tognetti: *I mercanti-banchieri fiorentini*, 351–356.; Idem: *Le compagnie mercantili-bancarie toscane*, 687–718.

Velencében egyértelműen a firenzeiek voltak, de ennek jelentősége Mueller szerint 1460 után hanyatlott.⁵³

A *debito fluttuante* mellett az állami pénzügyek terén jelentős szerepet töltött be a hosszú távú államkölcsön, a *debito consolidato* is, amely Firenzéhez hasonlóan a velencei állam által is felállított államadósság-alapba (*Monte*) folyt be. Ebbe azon családok kényszerkölcsöneit fizették be, akik szerepeltek az *estimóban*. A „részvények” általában 5%-ot kamatoztak, szabadon vásárolhatók és értékesíthetők voltak. Az állami kötvények piaci értéke azonban nem volt stabil, a kifizetetlen kamatok (*paghe*) felhalmozódása és a nyereség megadóztatása népszerűtlenné tette a kényszerkölcsön kötvényeket. A chioggiai háború idején a felhalmozott államadósság már 5 millió dukát volt, kamatai évi 250 ezer dukátra rúgtak.⁵⁴ A velencei pénzpiacra a 15. század közepére már megfigyelhető volt, hogy a kényszerkölcsön tőketartozásának és az az után járó kamatoknak az értékesítése egymástól függetlenül is zajlott, feltehetőleg nyomott árfolyamon, ami a piac válasza volt a beragadó állami befektetések hasznosítására.⁵⁵ A pénzügyileg már kezelhetetlenné váló államadósság-alap, a *Monte Vecchio* konszolidációja 1482-re sürgetővé vált, ekkor már több mint hatvan éve nem fizette az állam a kamatokat sem. Ezt a kérdést rendezték ugyan, de az állam sürgető likviditási szükséglete miatt nyitottak egy új alapot is, a *Monte Nuovót*.⁵⁶

A 15. század utolsó évtizedeiben a *decima* visszatéríthetővé vált, amit az új adósság-alapban, a *Monte Nuovó*-ban tartottak nyilván. Az új alap gyorsan a korábbi államadósság-alap sorsára jutott: 1509-ben már 3 millió dukát volt az államadósság, kötvényeinek piaci értéke már 1497-ben a névérték 54%-ára zuhant.⁵⁷ Olyan narratív forrásokban is találkozhatunk a *Monte Nuovo* kötvényeinek értékingadozásával kapcsolatos hírekkel, mint Marino Sanudo már idézett feljegyzései vagy a nagyon vagyonos és előkelő velencei patrícius családból származó Gerolamo Priuli naplója.⁵⁸ Az elsősorban kereskedelemmel foglalkozó és később nem túl sikeres banki tevékenységet folytató Priuli a fontosabb politikai események feljegyzése mellett nem feledkezett meg arról, hogy 1495. februári bejegyzésében rögzítse a *Monte Nuovó*-ba fektetett kölcsönök piaci értékét. Mind Priuli, mind polgártársai számára fontos volt naprakészen követni az államadósság kamatváltozásait, mert az jelentős hatással volt az általános pénzpiaci helyzetre. Ahogyan azt pesszimistán megjegyezte, sosem fogják megérni, hogy a dukátban adott kölcsönök teljes névértéken értékesíthetők legyenek, ami változó mértékű veszteséget jelentett az államadóssági alapba befektetni kötelesek számára.⁵⁹

Az 1499–1500 közötti bankválság, amely számos bankot bedöntött a Rialton, nem segített a helyzeten, az államadósság tovább nőtt, az állam a kényszerkölcsönök után a vállalt kamatokat (*paghe*) továbbra sem tudta fizetni, így hosszú évekre, sőt évtizedekre hátralékba került, ami nem növelte a polgárok hitelezési kedvét.⁶⁰

Az 1530-as évektől kezdve a velencei kormányzat új típusú államkötvényeket bocsátott ki, az ún. *depositi di Zeccát*, ez alkalommal azonban a kötvényeket nem kényszerkölcsön ügylet keretében bocsátották ki, hanem azonnal piacra dobták őket, szabadon jegyezhetők voltak,

⁵³ Mueller: *The Venetian Money Market*, i. m.; Pezzolo: *Note sul mercato finanziario a Venezia*, 345.

⁵⁴ Hocquet: *Venice*, 396.

⁵⁵ Mueller: *The Venetian Money Market*, 476–477.

⁵⁶ Mueller: *The Venetian Money Market*, 459.

⁵⁷ Hocquet: *Venice*, 398.

⁵⁸ Szovák: *A történetírás határán*, 11.

⁵⁹ Priuli, 16.

⁶⁰ Mueller: *The Venetian Money Market*, 230–251.

és ami a legfontosabb, az állam meghatározott állami bevételeket jelölt meg a kötvények fedezeteként.⁶¹

A város elsősorban kereskedelemmel foglalkozó gazdasági elitje számára ez rugalmas és kis kockázatú pénzügyi eszköznek bizonyult, a vásárlók a közkölcsönbe történő befektetéssel önmagában további nyereséget realizálhattak, ugyanakkor egyéb kereskedelmi és hitelügyleteik során a kötvényeket aktív tőkeként is felhasználhatták. Ezek a közkölcsönök örökíthetők, ajándékozhatók voltak, ennek megfelelően számos velencei forrásban feltűnnek, legyen az kereskedelmi forrás, végrendelet vagy házassági szerződések szövege, melyek a hozomány részeként említik. Az állam az államadósság pénzügyi alapjába történő befizetésekkel mindenestre folyamatos befektetésre, aktív piaci jelenlétre ösztönözte polgárait, és hatékonyan csökkentette a passzív tőke felhalmozását. Összességében véve gondoskodott a meglévő pénzügyi eszközök folyamatos és hatékony visszaforgatásáról, a távolsági kereskedelemhez és hitelezéshez szükséges pénzügyi háttér aktiválásáról, ugyanakkor igyekezett az állam által felvett hitelek költségeinek kezelését hatékonyan megoldani. Ez utóbbinak természetesen fontos feltétele volt a pénzügyi tevékenységgel kapcsolatos fejlett technikák, módszerek átvétele, azonban ez önmagában nem segített olyan időszakokban, amikor az állam jelentős többletkiadásokat próbált fedezni.

Kitekintés

A 16. században Velence gazdasága számára nagy nehézséget okozott az államadósság kezelhetetlen mértékűvé válása, amelyet tetézett a kereskedelmi forgalom stagnálása.⁶² A távolsági kereskedelemről származó bevétel hanyatlásának számos oka volt: egyrészt ez a fajta kereskedelem a Velencénél fejletlenebb gazdaságú területek áruinak továbbértékesítését végezte, ezek a területek azonban a 16. századra már többféle módon tudtak kapcsolódni a formálódó világkereskedelemhez, a hagyományos távolsági kereskedelmi utak módosultak, a peremterületek fejlődésnek indultak, ami a beszerzési árak növekedését vonta maga után. A kereskedelmi-pénzügyi nyereség csökkenése stratégiaváltást tett szükségessé. A befektetők részben a korábban kevésbé jelentős, kisebb nyereséget biztosító, de biztonságos befektetést ígérő ágazatok felé fordultak, ilyen volt például a birtokvásárlás és a birtokgazdálkodás, termelés, vagy éppen ellenkezőleg, olyan továbbra is dinamikusan fejlődő ágazatokban folytatták működésüket, mint a bank- és pénzügyi terület. A velenceiek számára a velencei szárazföldi területei biztosították az ingatlanbefektetés lehetőségét. Az állam reagált a változásokra és a lehetőségek bezárulására: a korábban fenntartott állami flotta 1495–1569 között hanyatlani kezdett, majd az 1569-ben utoljára szervezett *muda* úttal meg is szűnt, és Velencében is megjelent a kereskedelmi hajózás.⁶³

Luciano Pezzolo szerint a távolsági kereskedelmen alapuló szerkezet váltott át földbirtokgazdálkodásból és fogyasztásból származó alapra.⁶⁴ Ezt nagyban elősegítette az állam, amely a kieső állami bevételeket új jövedelmekkel igyekezett pótolni, többek között a *Terraferma* területén fekvő állami földek (*bona communis Veneciarum*) értékesítésével. Bár a helyi közösségek elővásárlási jogot kaptak ezeknek a részben majorsági, részben mezőgazdasági

⁶¹ Állami kölcsönrendszer más itáliai államokban is működött, a már röviden bemutatott Genován kívül érdemes Firenzét hangsúlyozni a *Monte Comune* kapcsán. Molho: *Florentine Public Finances*, 63–73.; Arany: *Apák, fiúk*, 160.

⁶² Pullen (ed.): *Crisis and Change in the Venetian Economy*, i. m.

⁶³ Judde de Larivière: *Naviger, commercer, gouverner*, 305–306.

⁶⁴ Pezzolo: *The Rise and Decline*, 2.

területeknek a megvásárlására, mégis a 17. század végére az így értékesített közföldek kétharmada a velencei patrícus réteg tulajdonába került.⁶⁵ Nem szokatlan strukturális változás ez, mert hasonló folyamat játszódott le számos itáliai városban, közöttük a nagy rivális Firenzében is, de akár az Ibériai félszigeten, Barcelonában is.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- Itinerario di Marin Sanuto per la Terraferma veneziana nell'anno 1483*. Padova: Tipografia del Seminario, 1847.
- Martin da Canal = Polidori, Filippo Luigi (a cura di): *La cronique des Véniciens. Cronaca veneta, de maistre Martin da Canal, dall'origine della città sino all'anno 1275, tratte da un codice della Biblioteca Riccardiana* (con la corrispondente versione italiana del conte Giovanni Galvani), in: Archivio storico italiano ossia raccolta di opere e documenti finora inediti o divenuti rarissimi riguardanti la storia d'Italia 8. Firenze: G. P. Vieusseux, 1845. 268–707.
- Priuli = Segre, Arturo et al. (A cura di): *I diarii di Gerolamo Priuli*. *Rerum Italicarum Scriptores*, 2. serie, No. 24. pt. 3. Città di Castello – Bologna: S. Lapi – Nicola Zanichelli, 1921–41.
- Sanuto = Stefani, Federico – Berchet, Guglielmo – Fulin, Rinaldo – Barozzi, Nicolò – Visentini, Marco (per cura di): *I Diarii di Marino Sanuto*: Tomo V. Venezia: Marco Visentini, 1881.

Szakirodalom

- Arany Krisztina: *Apák, fiúk, fivérek, üzleti partnerek*. Fons Forráskutatás és Történeti Segédanyagok, 14. évf. (2009) 2. sz. 157–190.
- Bárándy Gergely: *Velence fénykora. A Velencei Köztársaság állam berendezkedésének kialakulása és kora*. Budapest: Scolar Kiadó, 1999.
- Bianchi, Francesco: *Comuni e città. Esperienze di governo tra laguna e pianura veneta (secc. XII–XIV)*. In: Bianchi, Francesco – Panciera, Walter (a cura di): *Governi e forme della politica nelle Venezia*. Roma: Viella, 2022. 123–157.
- Caffero, William P.: *Warfare and Economy in Renaissance Italy, 1350–1450*. *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 39. (2008) No. 2. 167–209.
- Christ, Georg: *Trading Conflicts: Venetian Merchants and Mameluk Officials in Late Medieval Alexandria*. Leiden: Brill, 2012. <https://doi.org/10.1080/09518967.2013.837677>
- Doumerc, Bernard: *La crise structurelle de la marine vénitienne au XVe siècle: le problème du retard des Mude*. *Annales*, vol. 40. (1985) No. 3. 605–623.
- Felloni, Giuseppe: *L'archivio della Casa di San Giorgio di Genova (1407–1805) ed il suo ordinamento*. *Atti della Società Ligure di Storia Patria, Nuova Serie*, vol. 38. (1998) No. 1. 451–459.
- Felloni, Giuseppe: *Ricchezza privata, credito e banche: Genova e Venezia nei sec. XII–XIV*. *Atti della Società Ligure di Storia Patria, Nuova Serie*, vol. 41. (2000) No. 1. 295–318.
- Felloni, Giuseppe: *Il Banco di San Giorgio ed il suo archivio: una memoria a più valenze*. *Atti della Società Ligure di Storia Patria, Nuova Serie*, vol. 46. (2004) No. 2. 561–468.
- Ferguson, Ronnie: *The Tax Return (1515) of Marin Sanuto: Fiscality, Family, and Language in Renaissance Venice*. *Italian Studies*, vol. 79. (2024) No. 2. 137–154. <https://doi.org/10.1080/00751634.2024.2348379>.
- Grubb, James S.: *Firstborn of Venice: Vicenza in the Early Renaissance State*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2019. <https://doi.org/10.1353/book.67861>
- Hocquet, Jean-Claude: *Venice*. In: Bonney, Richard (ed.): *The Rise of the Fiscal State in Europe c. 1200–1815*. Oxford: Oxford University Press. 2011. 381–416. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198204022.001.0001>
- Hoffmann, Wesley: *The Fondaco Dei Tedeschi: The Medium of Venetian-German Trade*. *Journal of Political Economy*, vol. 40. (1932) No. 2. 244–252.

⁶⁵ Hocquet: *Venice*, 402.

- Israel, Uwe: *Brokers as Terman-Italian Cultural Mediators in Renaissance Venice*. In: Gialdroni, Stefania – Cordes, Albrecht – Dauchy, Serge – De ruysscher, Dave – Pihlajamäki, Heikki (eds.): *Migrating Words, Migrating Merchants, Migrating Law: Trading Routes and the Development of Commercial Law*. Leiden: Brill, 2019. 95–117. <https://doi.org/10.1163/9789004416642>
- Jászay Magda: *Velence és Magyarország*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1990.
- Judde de Larivière, Claire: *Naviger, commercer, gouverner. Économie maritime et pouvoirs à Venise (XVe-XVIe siècles)*. The Medieval Mediterranean, vol. 79. Boston: Brill, 2008. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004170728.i-362>
- Judde de Larivière, Claire: *The "public" and the "private" in sixteenth-century Venice: from medieval economy to early modern state*. Historical Social Research, vol. 37. (2012) No. 4. 76–94. <https://doi.org/10.12759/hsr.37.2012.4>
- Judde de Larivière, Claire: *La decima vénitienne (XVe-XVIe siècles): reflet d'une société en mutation*. In: Touzery, Mireille (ed.): *De l'estime au cadastre en Europe. L'époque moderne*. Institut De La Gestion Publique Et Du Développement Économique, 2021. 495–509. <https://doi.org/10.4000/books.igpde.9578>
- Kenyeres István: *A fiskális-katonai állam kezdete Európában a 16. század első felében*. Századok, 155. évf. (2021) 4. sz. 761–782.
- Knapton, Michael: *La finanza pubblica*. In: Cracco, Giorgio – Ortalli, Gherardo (eds.): *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*. Vol. 2: *L'età del comune*. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma: Treccani, 1995. 371–407.
- Knapton, Michael: *Venice and the Terraferma*. In: Gamberini, Andrea – Lazzarini, Isabella (eds.): *The Italian Renaissance State*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 132–155. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511845697.010>
- Lane, Frederic C.: *Venetian Merchant Galleys, 1300–1334: Private and Communal Operation*. Speculum, vol. 38. (1963) No. 2. 179–205.
- Lane, Frederic C.: *Venice, a Maritime Republic*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1973.
- Lane, Frederic C. – Mueller, Reinhold: *Money and Banking in Renaissance Venice Coins and Moneys of Account*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1985.
- Limentani, Alberto: *Canal, Martino*. In: Alberto M. Ghisalberti (a cura di.): *Dizionario Biografico degli Italiani (DBI)*. Vol. 17. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1974. 659–662.
- Luzzatto, Gino: *La commenda nella vita economica dei secoli XIII e XIV con particolare riguardo a Venezia*. In: Uő: *Studi di storia economica veneziana*. Padova: CEDAM, 1954. 59–79.
- Luzzatto, Gino: *Vi furono fiere a Venezia?* In: Uő: *Studi di storia economica veneziana*. Padova: CEDAM, 1954. 201–209.
- Madden, Thomas Francis: *Venice and Constantinople in 1171 and 1172: Enrico Dandolo's Attitude towards Byzantium*. Mediterranean Historical Review, vol. 8. (1993) 166–85. <https://doi.org/10.1080/09518969308569655>
- Merelo Guervós, Juan – Molinari, Christina: *An analysis of colleganza contracts in the Republic of Venice and its relationship to the Serrata of the Great Council*. Social Network Analysis and Mining, vol. 15. (2025) 1–13. <https://doi.org/10.1007/s13278-025-01460-9>
- Molho, Anthony: *Florentine Public Finances in the Early Renaissance, 1400–1433*. Harvard Historical Monographs, LXV. Cambridge: Harvard University Press, 1971.
- Morche, Franz-Julius: *The Dolphin Connection: A Medieval Venetian Trade Network (1418–1420)*. In: Christ, Georg – Morsche, Franz Julius – Zaugg, Roberto – Kaiser, Wolfgang – Burkhardt, Stefan – Beihammer, Alexander D. (eds.): *Union in separation: diasporic groups and identities in the Eastern Mediterranean (1100–1800)*. Roma: Viella, 2015. 555–570.
- Mueller, Reinhold C.: *The Venetian Money Market: Banks, Panics, and the Public Debt, 1200–1500*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997. <https://doi.org/10.2307/3116637>
- Mueller, Reinhold C.: *Jewish moneylanders iof Trecento Venice*. In: Benjamin Arbel (ed.): *Intercultural Contacts in the Medieval Mediterranean. Studies in Honour of David Jacoby*. New York – London: Routledge, 2013. 202–218. <https://doi.org/10.4324/9780203724835>
- Ortalli, Gherardo: *Venezia-Genova: percorsi paralleli, conflitti, incontri*. Atti della Società Ligure di Storia Patria, Nuova Serie, vol. 41. (2000) No. 1. 9–28.
- Pezzolo, Luciano: *Note sul mercato finanziario a Venezia fra Tre e Cinquecento*. Archivio Storico Italiano, vol. 157. (1999) No. 2. 341–350.

- Pezzolo, Luciano: *The Rise and Decline of a Great Power: Venice 1250–1650*. SSRN Electronic Journal. (2006) 1–31. <https://doi.org/10.2139/ssrn.947-814>.
- Pezzolo, Luciano: *Il sistema fisco-finanziario nella Repubblica veneta in età moderna: fra politica e istituzioni*. Nota di Lavoro Dipartimento di Scienze Economiche Università Ca' Foscari di Venezia. No. 13 /NL/ 2007. 1–32. www.dse.unive.it/publicazioni/ (Utolsó letöltés: 2025. május 30.)
- Pezzolo, Luciano: *La costituzione fiscale dello stato veneziano*. In: Ortalli, Gherardo – Jens Schmitt, Oliver – Orlando, Ermanno (eds.): *Il Commonwealth Veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica*. Identità e Peculiarità. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Venezia, 2015. 107–131. <https://doi.org/10.1553/oX0038BE22>
- Pullen, Brian (ed.): *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. London: Methuen, 1968.
- Schulz, Jürgen: *Early Plans of the Fondaco dei Turchi*. *Memoirs of the American Academy in Rome*, vol. 42. (1997) 149–159. <https://doi.org/10.2307/4238750>.
- Scott, Tom: *The Economic Policies of the Regional City-States of Renaissance Italy. Observations on a Neglected Theme*. *Quaderni Storici*, vol. 49. (2014) No. 145. 219–263. <https://doi.org/10.1408/76677>
- Spufford, Peter: *From Venice to London. The Decline of Financial Centers in Europe*. Public Lecture, Central-European University. Budapest: 2007. november 8.
- Stern, Laura Ikins: *Politics and Law in Renaissance Florence and Venice*. *The American Journal of Legal History*, vol. 46. (2004) No. 2. 209–234. <https://doi.org/10.2307/3692441>.
- Szovák Márton: *A történetírás határán. Marin Sanudo naplójának forrásai és magyar vonatkozásai*. Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar Irodalomtörténeti Doktori Iskola. Budapest, 2023. <https://doi.org/10.15774/PPKE>.
- Teke Zsuzsa: *Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.
- Toffolo, Sandra: *Constructing a Mainland State in Literature: Perceptions of Venice and Its 'Terraferma' in Marin Sanudo's Geographical Descriptions*. *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*, vol. 37. (2014) No. 1. 5–30. DOI:10.33137/rr.v37i1.21280
- Toffolo, Sandra: *Describing the City, Describing the State*. Boston: Brill, 2020. 191–241. <https://doi.org/10.1163/9789004428201>
- Tognetti, Sergio: *I mercanti-banchieri fiorentini e il ruolo di Venezia come piazza finanziaria europea nel tardo Medioevo*. In *marginale al lavoro di R. C. Mueller*. *Archivio Storico Italiano*, vol. 157. (1999) No. 2. 351–356.
- Tognetti, Sergio: *Le compagnie mercantili-bancarie toscane e i mercati finanziari europei tra metà XIII e metà XVI secolo*. *Archivio Storico Italiano*, vol. 173. (2015) No. 4. 687–718.
- Varanini, Gian Maria: *La Terraferma veneta del Quattrocento e le tendenze recenti della storiografia*. In: Bianchi, Francesco – Panciera, Walter (a cura di): 1509–2009. *L'ombra di Agnadello: Venezia e la terraferma*. Atti del Convegno Internazionale di studi Venezia 14–16 maggio 2009. Ateneo Veneto 197, Terza Serie vol. 9. (2010)